

УДК 323.1

Стогова О.В.
ДВНЗ «Українська академія банківської справи НБУ»

ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ У ПОСТКОМУНІСТИЧНОМУ СВІТІ

У статті розглядається проблема етнічних конфліктів у посткомуністичному світі. Аналізуються причини і умови розгортання етнічних конфліктів. Досліджуються етапи розвитку етнічних конфліктів. Виокремлюються особливості прояву етнічних конфліктів в умовах посткомуністичної трансформації.

Ключові слова: етнічний конфлікт, етнізація, націобудівництво, посткомуністичний світ.

Стогова О.В.

ЭТНИЧЕСКИЕ КОНФЛИКТЫ В ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКОМ МИРЕ

В статье рассматривается проблема этнических конфликтов в посткоммунистическом мире. Анализируются причины и условия разворачивания этнических конфликтов. Исследуются этапы развития этнических конфликтов. Выделяются особенности проявления этнических конфликтов в условиях посткоммунистической трансформации.

Ключевые слова: этнический конфликт, этнизация, нациестроительство, посткоммунистический мир.

Stogova O.

ETHNIC CONFLICTS IN POST-COMMUNIST WORLD

This article discusses the problem of ethnic conflicts in the post-Communist world. The causes and conditions of the deployment of ethnic conflicts are analyzed. The stages of development of ethnic conflicts are examined. The author selects the features of the manifestation of ethnic conflicts in the post-Communist transformation.

Key words: ethnic conflicts, ethnisation, nation-building, post-Communist world.

При дослідженні міжнаціональних відносин варто згадувати слова Л.М. Гумільова, що “ми повинні вивчати етнічні процеси не для того, щоб формувати їх та керувати ними, це неможливо і ми можемо тільки завдати шкоди, тут зіпсувати легко, а виправити важко, але для того, щоб пізнати той чи інший етнічний феномен, брати його до уваги та рахуватися з ним” [1, с.196].

У сучасній науковій літературі набуло значного поширення поняття етнічного конфлікту. Однак по відношенню до дефініцій конфліктології термін “етнічний конфлікт” є не зовсім коректним, оскільки не має самостійних специфічних елементів, які притаманні саме етнічному конфлікту як соціальному явищу [2, с.95]. Так, Міхаель Браун визначає “етнічний конфлікт” як “протириччя з найбільш важливих політичних, економічних, культурних або територіальних питань між двома або декількома етнічними спільнотами” [3]. Етнічний конфлікт розглядається теоретиками інструменталістського, конструктивістського та примордіалістського підходів. Інструменталісти розглядають конфлікт як результат активізації етнічних характеристик лідерами політичних еліт для реалізації власних інтересів. Конструктивісти ж причини конфлікту вбачають у тому, що може бути визначено як “патологічні соціальні системи”, які індивіди не можуть контролювати. Відтак, конфлікт, який виникає, є продуктом соціальної системи, а не окремих індивідів, а етнічність, що є результатом соціальної взаємодії, внаслідок її

порушення випадає з-під контролю. Як і інструменталісти, конструктивісти не вважають етнічність природно конфліктною. Спробу поєднати елементи інструменталістського та примордіалістського підходів з наголосом на соціальній взаємодії здійснили конструктивісти. На їхню думку, етнічність не є ознакою індивіда – це, швидше, соціальний феномен. Так український дослідник В.О. Котигоренко [4] наголошує, що саме фактор етнічності може стимулювати також конфлікти, які класифікуються за цілями сторін – на ґрунті змагальності за соціальні блага, за владу, культурної ідентичності. Тому дослідник виділяє серед етнічних конфліктів (на основі об'єктно-предметних критеріїв, цілей і мотивів сторін) ресурсні, ціннісні, мовно-культурні, соціально-статусні, територіальні, територіально-статусні, етноконфесійні та інш.).

Багато дослідників (А. Здравомислов, В. Тишков) зходяться на тому, що для дослідження етнічних конфліктів найбільш придатним є неомарксистська концепція та теорія “раціонального вибору”, які застосовують соціологічні методики дослідження етноконфліктів [5]. Приймаючи ці підходи, можна сказати, що етнічний конфлікт – це особлива форма соціального конфлікту, у якому у ролі соціальної цілісності виступає етнос – спільнота людей, об'єднаних єдиним етнічним походженням, що існує як структура у межах державних чи територіальних кордонів.

Теорія соціальних конфліктів достатньо розвинена, що дозволяє при дослідженні етнічних конфліктів використовувати її доробки, зокрема, існуючи типологізації конфліктів. Етнічним конфліктам притаманні всі закономірності соціальних конфліктів. Процес розвитку конфлікту – що справедливо і для етнічних конфліктів – складається з кількох стадій: 1) виникнення об'єктивних протиріч між суб'єктами (етносами); 2) усвідомлення цих протиріч суб'єктами; 3) стадія елементарних конфліктів, що перетворюються на загальний конфлікт; 4) розв'язання конфлікту.

Роль етнічного чинника у формуванні конфлікту очевидно слід шукати не у визначенні сутності самого конфлікту, а у детермінантах формування його суб'єктів. Поняття “етнічний конфлікт” дуже умовне і переважно застосовується для позначення ситуацій, коли етнічне походження стає найефективнішим засобом для реалізації планів груп населення, політичних інститутів при тому, що держава виявляється неспроможною задовольнити висунуті вимоги. Дієвість етнічного чинника у формуванні суб'єкта конфлікту полягає у тому, що він впливає на поведінку людей не тільки на свідомому, а й на підсвідомому рівнях, що дозволяє говорити про те, що він може мати навіть більшу мобілізаційну силу, аніж помітний раціональний інтерес.

Етнічний чинник відіграє особливу роль у виникненні внутрішніх суперечностей у поліетнічних державах. С. Гантінгтон [6], досліджуючи причини виникнення та перебіг конфліктів, дійшов висновку, що на сучасному етапі їх основним джерелом є не ідеологія і не економіка, а цивілізація. “Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів.” Справді, етноконфлікти частіше є результатом безладної та часто непоєднуваної суміші різноманітних чинників – історичних, релігійних, культурних, економічних, регіональних, військових, які становлять таке неоднорідне поняття, як цивілізація. На думку С. Гантінгтона, саме вивчення цивілізаційного феномена може стати ключем для розуміння причин виникнення етноконфліктів.

Кожен міжетнічний конфлікт є “міжетнічним” лише на рівні явища, але не його сутності. З етнічної різноманітності не може прямо виникнути етнорадикалізм, який веде до конфлікту, - до цього необхідне накопичення деструктивного потенціалу етнічності у представників, які населяють поліетнічну країну. Як правило, це відбувається у відповідь на спробу центру штучно утворити єдину націю та перетворити етноси на етнонації. Етнонації як етноси, що стали політичними суб'єктами, вступають у боротьбу між собою за монополію на право вважатися нацією, а фактично за місце “титульного” (відповідно

домінуючого) етносу і реалізацію права на власну державу. Етнічний конфлікт, будь то війна сингалів і тамілів у Шрі-Ланці чи осетино-інгушський конфлікт – усе це по суті боротьба націоналістичних еліт за свою етнократичну державність або як мінімум автономію. Агресивні дії спрямовуються на інший етнос тому, що він є зайвим елементом в етнократичній політичній системі, яка створюється.

Схема розгортання етнополітичного конфлікту виглядає так:

- 1 Відродження рідної мови та елементів етнічної культури.
- 2 Укріплення почуття етнічної спільності, етнічної ідентичності.
- 3 Етнічне самоствердження через посилення етноцентризму і формування етнонаціоналістичних політичних організацій.
- 4 “Мовна суверенізація” і витіснення інших мов, у тому числі за рахунок законодавчих механізмів.
- 5 Активне відторгнення усього чужого, іншомовного, створення “образу ворога” з представників іншого етносу або етносів.
- 6 Формування конкретних цілей боротьби – від нетериторіальної культурної автономії до повної державної незалежності.
- 7 “Війна законів” із центральною (федеральною) владою, економічна суверенізація.
- 8 Здійснення фактичної суверенізації території, що контролюється етносом та звернення до міжнародних інститутів у пошуках визнання і підтримки свого права на самовизначення.
- 9 Проголошення повної незалежності, націоналізація федерального майна, міжнародно-правове визнання у якості суб’єкта міжнародних відносин – юридична суверенізація.
- 10 Утворення етнократичної моделі політичної системи.

Через цю схему можна розглянути практично всі ситуації етнополітичної напруги з урахуванням того з вищевказаних етапів, на якому у конкретний момент знаходиться етнічний конфлікт.

Розпад багатонаціональних федерацій (СРСР, Югославії, Чехо-Словаччини), активність національних рухів у різних регіонах світу, міжетнічна напруженість не лише на пострадянському просторі, але і у країнах західної демократії, зокрема, результати референдумів 1997 року у Шотландії і Уельсі, де більшість проголосувала за автономію, - усе це можна вважати підтвердженням глобального характеру етнічного відродження. Сила цього відродження, прояви сепаратизму і федералізму навіть у інтегрованій Західній Європі, зокрема у Бельгії та Італії, змушують окремих дослідників говорити про кризу територіальної держави.

Крах комунізму актуалізував етнічність як принцип соціальної ідентифікації особистості. Етнічна ідентифікація виявилася привабливою, оскільки належність до свого етносу не вимагає особливих зусиль. З іншого боку, етнічність у новостворених державах надавала низку політичних прав, які наповнились реальним змістом. Комуністичний режим підготував процес дезінтеграції імперії саме на етнічному ґрунті. Вже у період перебудови стало очевидним, що етнічність заявила про себе з нечуваною силою, перетворившись на досить сильний засіб політичної боротьби.

Справжній вибух етнонаціоналізму, так званий “етнічний ренесанс” другої половини двадцятого століття, був пов’язаний із спробою повторення досвіду євронаціоналізму у контексті модернізації “східних суспільств” шляхом культивування у них західного варіанту “загальнолюдських” (на справді англо-протестантських) цінностей і наполегливого націобудівництва.

Саме у процесі націобудівництва полягає основа для виникнення принципового протиріччя між політичним і етнічним структуруванням суспільства у добу національної

держави. Причому територіальне неспівпадання етнічних спільнот і держав – лише умова для виникнення даного протиріччя, а генетична його причина пов'язана із націогенезом і націобудівництвом, яке у сучасному глобальному світі фактично обертається асиміляцією етнічних меншин.

Анатомія конфлікту ідентичностей на рівні особистості уявляється такою. Культивування західних демократичних інститутів супроводжується наполегливим упровадженням у масову свідомість ідеї нації як політичної спільноти. На роль національної ідентичності претендує “громадянська” ідентичність титульного етносу, що означає масову деетнізацію. Але у країнах Європи деетнізація була зумовлена історичною ситуацією, яка забезпечила тривалий процес деетнізації. Суспільства переселенського капіталізму у США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії утворювалися найбільш деетнізованими європейцями. Тому західна цивілізація досить швидко визнала саме громадянську ідентичність. Але за умови недостатньо глибокої деетнізації можливим є і відторгнення громадянства і перетворення етнічності у національну ідентичність, тобто наповнення форми нації іншим змістом і зняття протиріччя між етнічною та національною ідентичностями на користь етнічного принципу структурування політичної системи. Саме це й відбулося в умовах традиційних “східних” суспільств (і східноєвропейських також). Гіпертрофована етнічність членів нових націй, які не бажають деетнізуватися, витіснила громадянську ідентичність, що нав'язується зверху і спричинила етнонацію – свого роду сурогат класичної євронації, політизований етнос, пов'язаний із державними структурами або прагнучий їх мати. Поліетнічна держава, в якій народжуються такі нові нації, вже не вписується до принципу “одна нація – одна держава”. Політизована етнічність починає загрожувати суспільним інститутам та державі у цілому [7, с.42].

Фактори, які сприяли швидкій політизації етносів, виокремили політологи Дж. Ротшильд, А. Сміт, Д. Лейк [8]. По-перше, це сама по собі строкатість, існування в обмеженому географічному просторі етносів з різними ментальностями, культурно-лінгвістичними традиціями тощо. По-друге, обтяженість їхньої історичної спадщини згадками про війни, дискримінацію (історична пам'ять). По-третє, поява в середовищі етносів політичних лідерів, здатних сформулювати і очолити національний рух проти існуючого режиму. Етнічність виявилася важливим чинником практичної політики.

Аналізуючи етнізацію політики, слід відмітити, що цей процес має подвійний характер. Виступаючи важливим інтегруючим чинником, він посилює загрозу міжетнічних конфліктів. Етнізація суспільного життя в цілому призводить до економічної неефективності, оскільки заважає співробітництву, торгівлі, розподілу праці. Крім того, етнізація політики заважає функціонуванню демократичних інститутів, нівелює ідею громадянства та акцентує увагу на відмінностях, а не на єдності.

Для посткомуністичного світу характерним є те, що участь у етнічних політичних акціях дозволяє особі продемонструвати свою дистанцію від попереднього тоталітарного режиму. Етнічні рухи зробили значний внесок до дезорганізації, дискредитації на міжнародному рівні, і як наслідок у розпад комуністичних режимів (рух мадярів у Румунії, турків у Болгарії, литовців і вірменів – у СРСР). Оскільки старий режим був відомий утисками політичних проявів етнічності і кордони більшості адміністративних одиниць не співпадали з розселенням етносів, то простим засобом відмежуватися від нього стала переорієнтація на етнічні норми. Цим і пояснюється сила націоналістичних почуттів, яку виражали колишні комуністичні (а зараз націонал-популістські) лідери у Сербії, Болгарії, Словаччині, Хорватії, Молдові, Румунії. Як довели приклади Єльцина, Кравчука, Ландсбергіса, єдино можливою стратегією, придатною для набуття політичним лідером підтримки є позиціонування себе як позапартійної патріотичної сили.

Етнізація політики у посткомуністичному світі здійснюється під впливом низки об'єктивних та суб'єктивних причин. Основною об'єктивною причиною виступала криза

соціалізму. Важливою суб'єктивною причиною стала криза державної влади, яка проявилася у неспроможності держави врегулювати міжетнічні проблеми. Це призвело до артикуляції прагнень етнополітичних еліт відродити етнічну історію, добитися мобілізації етнічності, що в свою чергу посилює кризу політичної влади у державі. Другою причиною етнізації політики була боротьба різних етнічних еліт за політичну владу у регіонах. Процес політизації етнічності в 1990 – їх роках був пов'язаний з політичними, економічними і територіальними претензіями етнічних еліт. Готовність етнічних еліт заради власних інтересів принести у жертву інтереси цілої держави, небажання співвідносити регіональні проблеми із загальнодержавними, зосередженість на локальних інтересах, призвели до вимог етнічної незалежності. Вимагаючи етнічної незалежності, етнічні еліти однієї спільноти ставили у підлегле становище іншу спільноту, що опинилася у кордонах її домінування. Ідея пріоритету прав титульних етносів і вторинності прав інших народів призвела до загострень суспільних протиріч і до відкритих етнічних конфліктів. Виходом із ситуації стала міграція, але у такому випадку міграція є не результатом вільного вибору особистості, а єдиним засобом збереження етнічної ідентичності.

Найчастіше території розселення етносів не співпадають з державними кордонами. Але тенденція до реалізації права народу до самовизначення у формі незалежної держави виявилася неподоланною. Із розпадом біполярної системи на планеті відродилися такі ідеї як право нації на самовизначення і демократію і одночасно різні форми націоналізму і трайбалізму. Не лише національні еліти, але й широкі маси народу вбачають у власній державності гарантії збереження та розвитку народу як цілісної самобутньої спільноти зі своєю системою цінностей.

Таким чином, приводом для етнічного конфлікту стають не власне етнічні цінності та потреби, а політичні цінності, пов'язані або з пануванням на певній території, або з володінням економічними ресурсами, або з використанням державних інститутів, що реалізують політичну владу. Схоже, що визначення конфлікту як етнічного надається лише з посиланням на етнічну приналежність його суб'єктів.

Роль етнічного фактора у формуванні конфлікту слід шукати не у визначенні сутності самого конфлікту, а в детермінантах формування його суб'єктів. Головна роль етнічного фактору у конфлікті визначається тим, що він здійснює функцію мобілізації як населення, так і політичних еліт за етнічною ознакою. Етнічна ознака є найбільш сталою, класифікація людей та соціальних груп за етнічною належністю не передбачає напівтонів та не вимагає значних зусиль. У перехідні, кризові періоди саме етнос з його історією виступає як найбільш стабільна соціальна спільність, що здатна об'єднати людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумилев Л. Н. Мифы и реальность этносферы / Гумилев Л. Н. // Дружба народов. – 1989. - №11.
2. Brown M. Causes and Implications of Ethnic Conflict // Theories of Race and Ethnic Relations. Ed. by J. Rex and D. Mason. New York: Cambridge University Press, 1986. - P.5.
3. Перепелица Г. Природа конфликтов в посткоммунистическом мире / Перепелица Г. // Политическая мысль. – 2000. - №1. – С. 90-98.
4. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя в сучасній Україні: політологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук : спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / В.О. Котигоренко. - Київ, 2005. – 39 с.
5. Этнополитический конфликт: пути трансформации. Настольная книга Бергхофского центра / пер. с англ.; ред. В. Тишков, М. Устинова. – М.: Наука, 2007. – 583 с.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство- АСТ», 2003. – 603 с.
7. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности / Рыбаков С. Е. // ВМУ. Серия 18. Социология и политология. – 2001. - №3. – С.22-54.
8. Lake D., Rothchild D. Spreading Fear: The Genesis of Transnational Ethnic Conflict // Lake and Rothchild eds. The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion and Escalation. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998. - P.16-30.